

Una visió de llarg recorregut: Ferran II. Dels Trastàmara als Habsburg*

Àngel CASALS
Universitat de Barcelona
Secretari del Comitè Científic

Al mateix temps que, en la historiografia europea en general, es va restant importància a la capacitat transformadora de les monarquies o, si volem, la seva «estatalitat», quan es parla del segle xv peninsular no es dubta a atribuir als Trastàmara una capacitat de transformació que, encara que s'adigui amb la major importància que es dona a la dinastia en la construcció de l'Europa baixmedieval i moderna, tendeix a atorgar tot el protagonisme als reis obviant la dinàmica interna dels territoris.¹ La història política ofereix altres propostes d'interpretació que es basen més en l'existència de multiplicitat de poders —compartint i competint— dins la mateixa comunitat política en lloc de la idea de construcció de l'Estat com el col·fó d'una evolució lògica culminada gràcies al paper locomotor de l'Estat monàrquic.²

En el cas català, possiblement pel pes de la lectura de Vicens Vives, encara s'insisteix massa a donar a Ferran II un pes decisiu en les transformacions institucionals i socials del país. Des de la descripció de la crisi catalana del xv de Vicens Vives i Pierre Vilar, la nova dinastia hi apareix atrapada en una crisi economicosocial de la qual se sortirà, a la llarga, gràcies a la figura i la política de Ferran II. Malgrat que en els darrers anys s'ha canviat la interpretació del segle xv gràcies als treballs de

* Aquest treball s'emmarca en el projecte d'investigació «Els conflictes socials com a resistència al poder en la perifèria de l'estat modern, segles XVI-XVII» (HAR2013-44687-P) del Ministeri d'Economia i Competitivitat. També forma part del Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya «Grup d'Estudis d'Història de la Mediterrània Occidental» (GEHMO), referència 2014SGR173.

1. Com a mostra, en l'àmbit europeu podem fer referència al llibre ja clàssic: Richard BONNEY, *The European Dynastic states (1494-1660)*, Nova York, Oxford University Press, 1991. Un cas molt clar de la importància que es pot donar al paper de les dinasties en la construcció dels «estats nacionals» es pot veure a Antonio Miguel BERNAL, *Monarquía e Imperio*, Madrid, Marcial Pons, 2007.

2. John WATTS, *The Making of Politics: Europe 1300-1500*, Cambridge i Nova York, Cambridge University Press, 2009.

Gaspar Feliu³ o d'Ivan Armenteros,⁴ entre d'altres. Actualment es posa molt en qüestió que la crisi sistèmica fos tal; se n'ha limitat la cronologia, les causes i els efectes. La conclusió lògica ha estat relativitzar l'anomenat *redreç* de Ferran II.

En relació amb els altres territoris de la Corona d'Aragó, qualsevol valoració de conjunt ha de partir de l'evolució de la historiografia de cada territori; ni hi ha el mateix grau de desenvolupament ni es parteix de les mateixes bases historiogràfiques i metodològiques. En el cas valencià, seguir les d'Ernest Belenguer⁵ vol dir introduir una reserva crítica que en el seu moment va ser un trencament amb la historiografia més tradicional sobre els Trastàmara, Ferran II i el regne valencià. En el cas aragonès, els treballs de Sesma Muñoz⁶ o de Sarasa Sánchez⁷ sobre el segle xv ofereixen una visió que de vegades no és fàcil d'homogeneïtzar amb la dels altres territoris.

D'altra banda, el canvi dinàstic dels Trastàmara pels Habsburg en 1516 s'ha plantejat, en termes generals, com un trencament. Ja no és només Sánchez Albornoz en 1955; també Bernal⁸ i, per als territoris italians, Galasso⁹ ja van parlar de la desnaturalització de la política de Carles V a Itàlia en relació amb la dels reis de la Corona d'Aragó, igual que Lalinde Abadía¹⁰ va parlar de la desaparició de la Corona d'Aragó en la monarquia espanyola.

I aquí es planteja una d'aquelles falses preguntes que s'han de respondre malgrat tot: el regnat de Ferran II és la darrera fase de l'edat mitjana o l'inici de la moderna? Qualsevol plantejament d'aquesta mena introdueix una falsa ruptura i priva, en general, d'una mirada de llarga durada que permeti encabir el regnat en un cicle llarg i no acabar amb allò tan criticat de donar a entendre que la defunció d'un rei suposa un canvi d'època.

Queden, a més, els diversos aspectes parcials del període: la política exterior, la relació amb les oligarquies... El segle xv —de vegades terra de ningú entre medievalistes i modernistes— és cabdal per explicar l'eteri concepte de «canvi a la mo-

3. Gaspar FELIU, «La crisi de la baixa edat mitjana», a Àngel CASALS (dir.), *Revisió historiogràfica de Jaume Vicens Vives*, Cabrera de Mar, Galerada, 2010, p. 37-58.

4. Ivan ARMENTEROS, *Cataluña en la era de las navegaciones: La participación catalana en la primera economía atlántica (1470-1540)*, Lleida, Milenio, 2012.

5. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *València a la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976.

6. José Àngel SESMA MUÑOZ, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1977.

7. Esteban SARASA, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón, siglos XIII-XV: Estructuras de poder y conflictos de clase*, Madrid, Siglo XXI, 1981.

8. Antonio Miguel BERNAL, *Monarquía...*

9. Giuseppe GALASSO, *Carlos V y la España Imperial*, Madrid, Centro de Estudios Europa Hispánica, 2011.

10. Jesús LALINDE ABADÍA, «La disolución de la Corona de Aragón en la monarquía hispana o católica (siglos XVI a XVIII)», a *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. I, Sàsser, 1993, p. 155-176.

dernitat» i, en canvi, es treballa massa de forma fragmentària i sense cercar les continuïtats amb el període anterior del segle XIV i el posterior del XVI.

ELS ORÍGENS: UNA BREU MIRADA AL COMPROMÍS DE CASP

El centenari de Casp va permetre diverses noves reflexions sobre el tema. Mentre que algunes insistien en la vella idea de Menéndez Pidal (la historiografia aragonesa, essencialment), en altres casos s'insistia més en la idea d'un conflicte que bé es podria considerar una veritable guerra civil (com la proposta de Garcia-Oliver per a València), una guerra de bàndols (Aragó) o, en el cas català, un cisma entre grups dirigents amb el paper de Barcelona que esperava veure finalment reconegut el seu paper rector en la Corona com des de perspectives diverses han proposat diferents treballs.¹¹

També, en aquest mateix àmbit, els treballs de Víctor Muñoz sobre Castella donen més protagonisme a la situació interior d'aquesta Corona que a la voluntat dinàstica de fer hegemònica la Península. Secundar Ferran en la seva ambició era per a la corregent Caterina de Lancaster una manera d'evitar una lluita pel poder a Castella que, a la fi, es produí igualment durant l'època d'Álvaro de Luna en el regnat de Joan II entre 1420 i 1445.¹²

Aquesta proposta, posar en valor la situació interna dels territoris ni que sigui en detriment de la vella lectura dinàstica o legalista amb personalitzacions com la de Benet XIII, posem per cas, treu dramatisme i transcendència al resultat del Compromís per donar més importància als elements de continuïtat.

Dit d'una altra manera: a Casp no es va actuar buscant un rei per via de justícia, tal com es deia. Com demostrà fa anys José Luis Martín,¹³ qualsevol tria hauria estat legalment defensable només pujant o baixant per l'arbre genealògic de la família reial: si s'hagués buscat el parent més proper al rei mort —Martí— no haurien estat triats ni Jaume d'Urgell ni Ferran d'Antequera. I si s'hagués reulat fins a Jaume II la tria hauria hagut de ser el duc de Gandia. Unitat peninsular? Enlloc, mai, es va

11. Hi va haver una notable florida de publicacions entorn del Compromís de Casp. Per citar només aquelles en què apareixen els autors referenciats: *Ruptura i legitimitació dinàstica a l'edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2015; José Ángel SESMA MUÑOZ, *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1410-1412: El Interregno y el Compromiso de Caspe*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2012; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412)*, Barcelona, Dalmau, 2012; Àngel CASALS (dir.), *El Compromís de Casp: negociació o imposició?*, Cabrera de Mar, Galerada, 2012.

12. Víctor MUÑOZ GÓMEZ, «La candidatura al trono del infante Fernando de Antequera y la intervención castellana en la Corona de Aragón durante el Interregno», a M. Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): L'Interregne i el Compromís de Casp*, Barcelona, IEC, 2015, p. 867-897.

13. José Luis MARTÍN, «Fernando de Antequera y el Compromiso de Caspe: ¿una incorporación a España?», *Espacio, Tiempo y Forma*, núm. 13 (2000), p. 161-176.

plantejar aquesta qüestió com una variable en el debat successori. Per tant, el que queda és la recerca de la solució a un conflicte intern de lluita de faccions en els diversos territoris de la Corona, però amb graus diferents de violència, i, també, la lluita pels equilibris de poder entre els diversos regnes per marcar la política del conjunt.

Però, malgrat aquest plantejament, no podem obviar la importància del fet dinàstic ja en aquesta època. Què suposà per als Trastàmara assolir un nou tron? Dues cases i una dinastia? Aquest matís afina la interpretació del paper de la dinastia en l'evolució política del segle xv i de Ferran II mateix quan culmini el govern sobre les dues corones. Al capdavant, el cognom adoptat per Ferran I i els seus fills va ser Aragó. Amb bona lògica, si resseguim l'evolució de les relacions entre les dues cases es reforça la idea que la unitat dinàstica va tenir molt de contingent i poc de planificat. Durant el regnat d'Enric IV de Castella es va produir un clar viratge de la Corona castellana cap a Portugal, com ja havia passat també durant el regnat d'Enric III. Del seu treball es conclou que, almenys d'una manera explícita, hi havia un major interès per mantenir la presència política, i especialment econòmica, de la casa aragonesa de Trastàmara a Castella i que un pla per cercar la unitat de corones no va existir mai com a tal.¹⁴

LES BASES POLÍTiques DE LA DINASTIA: L'EVOLUCIÓ DE LES RELACIONS AMB ELS ESTAMENTS I LES CORTS

Resulta indiscutible que Ferran I va haver de consolidar el seu tron abans que res mitjançant el pacte amb els sectors dominants en cada regne. Va donar satisfacció a les expectatives de les classes dirigents catalanes en les seves primeres Corts del 1412, que van frustrar les aproximacions als remences del regnat de Martí I. Cal tenir present que, ben possiblement, el problema remença no havia quedat congelat després de l'aturada el 1408 de la política reial que vinculava l'alliberament dels pagesos amb la recuperació de patrimoni; ben al contrari, l'interregne devia d'haver polaritzat les posicions entre nobles i pagesos fins a límits perillosos,¹⁵ però van assegurar al rei el suport de la noblesa i l'oligarquia barcelonina contra Jaume d'Urgell.

14. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Los Trastámara, de Castilla a la Corona de Aragón», a María Isabel FALCÓN PÉREZ (COORD.), *Congreso de Historia de la Corona de Aragón: El compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y constitucionalismo en la Corona de Aragón*, Saragossa, Ibercaja i Gobierno de Aragón, 2013, p. 128-146.

15. Antoni RIERA MELIS, «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu», *Acta Historica et Archaeologica Medievaelia*, núm. 30 (2010), p. 166. El seguiment dels processos de la Cort de 1412 són una exhibició de l'oportunisme polític del bloc oligàrquic i pactista davant d'un rei amb ben poca capacitat econòmica i política que es veu obligat a acceptar totes les demandes que li fan per obtenir el donatiu.

Tot i el fracàs de les Corts posteriors de Montblanc, un dels punts importants en el balanç del seu regnat és el de dotar la Generalitat de noves atribucions que començaven a apuntar un contingut polític que havia d'anar més enllà de l'àmbit fiscal en el qual havien nascut:¹⁶ una altra contrapartida reial a la postura catalana al Compromís.

La gran qüestió d'aquest moment del segle xv —si acceptem la línia continuista de Ferran I— és fins a quin punt el regnat d'Alfons va trencar amb ella. Rafael Narbona ha dit que els reis van intentar arribar a enteses amb el pactisme radical català.¹⁷ No hi estem totalment d'acord a menys que es marquin cronologies. És indiscutible, per exemple, que hi va haver una embranzida de l'autoritarisme monàrquic a partir de les Corts de Montblanc de 1413 i que va continuar en els primers anys del regnat d'Alfons, especialment en les Corts de Sant Cugat - Tortosa de 1419-1420. Com si el primer tarannà de Ferran I hagués estat un miratge, a començaments de la dècada de 1420 els estaments catalans van veure rebutjades les seves propostes pel que fa a augmentar les atribucions de la Generalitat, van veure com es feia cas omís a les peticions dels braços de retirar els castellans de l'entorn reial i, possiblement el més inquietant per a la noblesa, com es retiraven les garanties que la Corona havia ofert sobre la renúncia a la recuperació del patrimoni reial perdut i el suport a les peticions remences. Aquella primera topada acabà el 1423 amb una victòria parcial del pactisme, però prefigurà, segons Vicens Vives, la divisió de 1462, ja que el cap de facció més propera al rei era el comte de Cardona i el de la pactista, el comte de Pallars.¹⁸

Joan II va heretar les relacions amb els estaments catalans que havia format el seu germà. En 1438, la reina Maria reuní un parlament que posà la defensa de Catalunya en mans del grup nobiliari més pactista liderat pel comte de Pallars.¹⁹ Però aquell Parlament, igual que les convocatòries de Corts a Tortosa el 1439 i a Lleida el 1440, va acabar sense resultats. La frustració en la relació entre els estaments i la monarquia continuà en les Corts convocades a Ulldecona i després prorrogades a

16. «A l'afer de la justícia s'hi afegia la facultat de controlar l'observança del dret, la qual va ser assignada a la Diputació en les Corts de Barcelona de 1413 i va ser explícitament renovada en les de 1422, però en realitat la reialesa i els seus oficials conculcaven contínuament el dret del Principat»: Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 23.

17. Rafael NARBONA VIZCAÍNO, «La Corona d'Aragó al segle xv: La monarquia i els regnes», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 393-396.

18. Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmara*, Barcelona, Vicens Vives, 1956, p. 106-118 (1a reimpressió, 1983).

19. Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria, muller d'Alfons V el Magnànim: Vida i obra de govern (1401-1458)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2013, p. 557-560. Hi ha un estudi sobre l'obra de govern de Maria de Castella com a lloctinent: Theresa EARENIGHT, *The king's other body: Marie of Castile and the Crown of Aragon*, Filadèlfia, Pennsylvania University Press, 2010.

Tortosa el 1442 on l'assistència va ser baixíssima —només deu nobles en la primera reunió de Tortosa i només la representació de Barcelona, Tortosa, Lleida i Perpinyà.²⁰ Després de nou mesos d'infructuoses negociacions entorn de la legalitat de la convocatòria i el canvi de seu que havia fet la reina Maria, l'actitud de Barcelona bloquejà definitivament la reunió, que es va dissoldre sense resultats. Les Corts de Barcelona de 1446-1448 només van servir per a marcar encara d'una manera més fefaent les diferències existents entre els braços i la Corona, representada per la lloctinent, la reina Maria, i que ara ja anaven més enllà de qüestions de procediment; es pretenia discutir sobre la jurisdicció reial davant la baronial i local i, és clar, sobre l'acostament reial a la causa remença.

I van anar recollint fracassos. Novament, les Corts convocades a Perpinyà el 1449 van haver de ser prorrogades un any fins a començar efectivament i en la seva accidentada i dilatada existència van passar per Barcelona i Vilafranca del Penedès. Ja en aquest punt, sembla que les posicions estaven molt allunyades: el rei demanava diners, ja fos per tornar a Catalunya o per pagar soldats per lluitar a Mallorca, i els estaments exigien tant la presència del rei com el control en la despesa del donatiu que s'hagués de fer. Tot això, és clar, sense abandonar mai les discussions sobre la legalitat de la convocatòria i de les pròrrogues fetes des de la lloctinència. El primer d'octubre de 1453 tornava a tancar-se una sessió parlamentària novament eixorca. Un altre cop, la Corts va ser dissolta sense resultats i amb una carta tramesa per la reina a Alfons en què es feia un retrat ben ombrívol de la situació de Catalunya: «Car en lendemig no ferien algun profit sinó entendre en lurs parcialitats e voluntàries passions. Car tant se son dividits que no sentenen uns ab altres. E defet senyor molt excellent per los dits sguarts e molts daltres yo he llicenciada la dita Cort».²¹

Les Corts de 1454-1458 es van fer ja amb el conflicte entre Busca i Biga obert i ben viu, i en ple conflicte entre la Generalitat i el Consell de Cent, amb una actitud de l'estament militar i eclesiàstic clarament hostil cap a la monarquia, però també cap a Barcelona. I, com ja passava de feia molt de temps, massa, les Corts tampoc es van cloure. El país estava dividit i enfrontat amb el rei.²²

Com és ben sabut, a tal situació de divisió la seguí, amb el regnat de Joan II, una llarga guerra civil que frustrà qualsevol activitat parlamentària. Amb tot, el rei va intentar mantenir una imatge de normalitat institucional reunint Corts a Montsó el 1469-1470, a les quals no assistí cap representat de les universitats catalanes en la sessió d'obertura encara que després s'hi afegiren Lleida, els Prats de

20. Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria...*, p. 652.

21. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, 3200, f. 85.

22. L'estudi més complet continua sent Santiago SOBREQÜÉS VIDAL, «La crisi política a les Corts de 1454-1458», a Santiago SOBREQÜÉS VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ, *La Guerra Civil catalana del segle xv*, vol. 1, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 41-127.

Rei, Tortosa i Mallorca —l'última vegada que hi hauria mallorquins a les Corts catalanes.

Després de la guerra, hi va haver una nova convocatòria de Corts que, com totes les anteriors, no arribà a una bona conclusió: les que van celebrar-se al llarg de 1473 a 1479 a Perpinyà, Lleida, Balaguer, Cervera i Barcelona. Només la mort del vell monarca podia dissimular una mica el nou fracàs polític a l'hora de construir una entesa entre els braços i el rei.²³

LES RELACIONS AMB LA NOBLESA: UN REPTA NO RESOLT

Un dels aspectes fonamentals de la integració política de la noblesa al segle xv era essencialment encara la participació militar.²⁴ I, des d'aquest punt de vista, l'activitat militar de la Corona d'Aragó en aquest segle,²⁵ especialment en les campanyes italianes d'Alfons el Magnànim, donava una bona oportunitat per sumar-la al projecte reial. En l'àmbit valencià, el més estudiat, la participació en les empreses exteriors del rei va afavorir una renovació de nissagues a partir dels anys vint del mateix segle. Això no era incompatible amb la inhibició d'una part de les famílies, ja fos per falta de recursos per participar en l'aventura militar o bé per estar dedicats als seus feus o activitats burocràtiques. Però, per a la immensa majoria dels nobles, la participació militar va ser una activitat esporàdica, realitzada puntualment i com a forma tant de socialització estamental com d'honrar el cognom familiar. I, finalment, tenim aquelles famílies que fan una aposta decidida pel servei a la monarquia. Les investigacions fetes en aquest sentit demostren que, de quaranta llinatges valencians que es van implicar d'una manera duradora o permanent en els exèrcits reials, trenta-sis tenien també membres en la burocràcia reial.²⁶

Tot i les oportunitats que la monarquia, especialment durant el regnat d'Alfons IV, podia oferir, el control monàrquic sobre la noblesa va progressar d'una

23. Jaume COROLEU I INGLADA i Jaume PELLA I FORGAS, *Las cortes catalanas*, Barcelona, Imprenta de la Revista Històrica Latina, 1876, p. 306-319. Un estudi del context: Manuel J. PELÁEZ, *Catalunya després de la guerra civil del segle xv: Institucions, formes de govern i relacions socials i econòmiques (1472-1479)*, Barcelona, Curial, 1981.

24. Andrew AYTON i J. Leslie PRYCE (ed.), *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in the Medieval and Early Modern Europe*, Londres i Nova York, I. B. Tauris, 1995; Jacques VERGER (comp.), *Guerre, pouvoir, et noblesse au Moyen Âge: Melanges en l'honneur de Philippe Contamine*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2000.

25. Hi ha diversos estats de la qüestió que demostren que encara som lluny de tenir, en el cas català, un gruix suficient de coneixements: Mario ORSI LÁZARO, «La història de la Corona d'Aragó en la baixa edat mitjana», *Ex-Novo*, núm. 7 (2011), p. 181-201.

26. Hem seguit aquí els treballs fonamentals de Jorge Saiz. Especialment: Jorge SAIZ SERRANO, «Nobleza y expansión militar de la Corona de Aragón: la nobleza valenciana en las guerras del rey (1420-1448)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 33/2 (2003), p. 729-780; Jorge SAIZ SERRANO, *Caballeros del rey: Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, València, PUV, 2008.

manera molt lenta. Un problema crònic era el de les bandositats, denunciat per Felip de Malla en els seus escrits.²⁷ Un mal general de tots els regnes. En 1432, a Aragó es va reobrir la guerra de bàndols entre Juan de Luna i Lope Ximénez de Urrea, una vella guerra que, venint del segle xiv havia condicionat el resultat del Compromís de Casp. Altres famílies —o les mateixes— en altres moments al llarg del segle xv van protagonitzar altres banderies. Un problema cronificat per al qual els intents d'Alfons i de Joan II de reprimir-lo, fins i tot per la força, no van tenir èxit.

Els treballs de Carlos López per a València també insisteixen en la persistència dels bàndols nobiliaris valencians —encara que la noblesa tingui una estructura diferent a l'aragonesa i a la catalana—, que no funcionava per un arrencament polític, ni en molts casos familiar, per la qual cosa es fa difícil l'estabilitat d'uns grups identificables per alguna mena de identitat familiar o ideològica. El que és important és que aquests conflictes de bàndols es projectaven a les institucions, tant reials com regnícoles. No seria fins al període 1424-1432 que començà un procés d'especialització de la noblesa entorn dels diversos àmbits de poder: regnícola, local i reial. I a la part final del seu regnat, Alfons IV va donar nous títols de comte i va ascendir noves famílies. Aquest procés va ordenar jeràrquicament la noblesa i va posar fi a les guerres de bàndols anteriors.

A Catalunya, si més no, hi ha una clara voluntat de canviar el joc d'aliances de la monarquia com es veu amb el renovat interès pels remences, el tema de Barcelona i el patrocini de famílies de la noblesa de servei —Cardona o Requesens— en detriment d'altres famílies tradicionals (Pallars). Però aquesta política tindria moltes limitacions, segurament massa. D'una banda, igual que a Aragó o el País Valencià, les bandositats nobiliàries estaven molt arrelades sense que la Corona pogués actuar amb decisió més enllà de cercar buscar acords entre les parts. Tot i que tenim encara pocs estudis sobre aquesta qüestió, hi ha dos casos que són significatius. El 1434, els Sentmenat i els Cebrià de Vilalba s'enfrontaven en una guerra privada que implicava altres famílies del Vallès com els Tagamanent i que tenia els seus escenaris massa a prop de Barcelona, pel gust dels consellers, de tal manera que va ser el Consell de Cent mateix el que s'avançà a la reina Maria en la cerca d'una pau i treva que finalment no se signà.²⁸

Molt més transcendent van ser les guerres de bàndols que hi va haver a Vic i el seu entorn: un conflicte que s'arrossegava des de començaments del segle xv i que barrejava els conflictes territorials entre diverses famílies encapçalades pels Altarriba i els Malla, respectivament, amb les lluites pel control de la ciutat. També en aquest cas, malgrat unes treves generals que es van signar el 1464, després de la

27. Felip de MALLA, *Correspondència política*, vol. I, Barcelona, Barcino, 1978, p. 133.

28. Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria...*, p. 420.

guerra hi va haver un assalt fracassat sobre la capital d'Osona planejat pels Altarriba amb l'ajut del mercenari d'origen navarrès Luis Mudarra el 1475.²⁹

El procés de formació d'una noblesa de servei també s'ha discutit en els àmbits castellà (Quintanilla) i europeu. Per tant, més que una característica dels Trastàmara, formaria part del procés d'evolució del feudalisme europeu en el canvi cap a la modernitat: l'empresa napolitana d'Alfons seria un excel·lent reclam per a una part de la noblesa de la Corona i ajudaria a apaivagar —encara que no del tot— les lluites senyoriales. És prou sabut com algunes famílies van anar ascendint a l'escalf de la monarquia. Els Requesens,³⁰ que van arribar a ocupar la governació de Catalunya amb diversos membres; els Cardona, que van assolir el títol de ducs; els Ortafà... Altres famílies, que van mantenir una actitud pactista abans de la guerra, el 1462 es van posar al cantó del rei malgrat l'oposició a les posicions filoremences d'Alfons I, se suposava, de Joan II, com serien els Cabrera o els Cruïlles.³¹

En el cas remença, quina era la situació real de les relacions entre senyor i vassalls i com hi influïa la monarquia? Cal recordar que durant la Guerra Civil el bàndol de la terra va intentar la seva pròpia solució al problema remença. Fins a quin punt es va complir? El 6 de gener de 1471, els pagesos de Centelles acordaven amb el seu senyor la ratificació d'un seguit de privilegis; entre d'altres:

Item, Senyor, com per los Reverents deputats i lur consell representant lo Principat de Cathalunya, entrovénint e consentint la ciutat de Barchinona, sien stats tolts e levats alguns mals usos als homes olim vulgarment dits de rehenença. Que los de dita olim rehenença constituïts e poblats dins dita baronia o quadre, no sien tenguts axí per lo passat com per lo sdevenidor a dites rehemences, questa o altres exaccions per causa de dites rehemenças acostumades en temps passat exigir, ne encara a altres mals usos relexats e extingits per los dits reverents deputats, Consell e Ciutat. Assí sien franchs e absolts de dites coses juxta la forma e capítols que los dits Reverents Deputats, Consell e Ciutat de e sobre açó a donats e segons que après dits capítols en dita baronia es estat practicat e observat. Plau al dit Senyor segons per los dits reverents Deputats e concell ab intervenció de la ciutat de Barchinona es estat declarat e capitulat.³²

Sembla derivar-se d'aquest testimoni, que sens dubte no deu ser únic, que hi va haver tot un seguit d'acords entre pagesos i senyors anteriors a la Sentència

29. Montserrat ALBÀS i Elisenda COLLELLDEMONT, *L'assalt de l'Altarriba*, Vic, Ajuntament de Vic, 2014.

30. Pelai NEGRE PASTELL, «El linaje de Requesens», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 10 (1955).

31. Se'n poden trobar diversos exemples a Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL, «La noblesa catalana durant la Guerra Civil», a Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ, *La Guerra Civil...*, vol. II, p. 5-190.

32. Arxiu Episcopal de Vic, Fons Fortià Solà, caixa 1, plec 10.

Arbitral. Segons Rosa Lluch, després de la Interlocutòria de 1455, al bisbat de Girona el cobrament de rendes derivades dels mals usos pràcticament desapareix,³³ i en 1460 i en plena guerra, el 1463, el bàndol de la terra aconsegueix una concòrdia amb els pagesos que va ser usada per Ferran II per preparar la Sentència Arbitral de 1486.³⁴

El que hem pretès explicar fins ara és que l'herència política rebuda per Ferran II era el fruit d'una trajectòria política en la qual els seus antecessors van assumir en bona mesura una línia política ja marcada pel Casal de Barcelona. El gran problema és que no van saber aportar un marc legal de convivència per a la monarquia i les institucions que es construïen entre elles i tampoc van saber incorporar la majoria de la classe dirigent catalana en la construcció d'un projecte polític. Ni materialment semblaven poder oferir massa ni políticament tenien capacitat per derrotar la tradició pactista del país. Naturalment, no tot era responsabilitat dels Trastàmara: la societat catalana estava escindida davant un seguit de reptes: el problema remença, la crisi econòmica, la falta de sintonia amb la monarquia que els portà a enfrontar-se entre ells sobre qui hauria de pagar els costos de les diverses crisis. Aquests són, a parer nostre, els reptes que finalment havia d'encarar Ferran.

LA QÜESTIÓ POLÍTICA

L'estructuració de Catalunya per Ferran el Catòlic fou gairebé total. El país [...] es deixà configurar com blana cera pel seu monarca.³⁵

La interpretació política del regnat ha estat totalment condicionada per la interpretació de Vicens, tot i que s'han fet ja algunes objeccions parcials, però importants, a la seva conclusió —Torras, Casals, Serra...— a banda de l'obra cabdal d'Ernest Belenguier.³⁶

Cal recordar la idea de Vicens: davant la galopant crisi financera de les institucions catalanes i la incapacitat de la seva classe política per fer un projecte de redreç, Ferran II pren la direcció i força l'oligarquia catalana a acceptar els seus plans.

Pensem que aquesta lectura no es pot mantenir per més temps a menys que suposem a la monarquia de finals del segle xv una capacitat de control social i eco-

33. ROSA LLUCH BRAMON, *Els Remences: La senyoria de l'Almoina de Girona als segles xiv i xv*, Girona, Documenta Universitaria, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC Secció Vicens Vives), Universitat de Girona, 2005.

34. IMMA MUXELLA I PRAT, *La Terra en guerra: L'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2013, p. 103-124.

35. JAUME VICENS VIVES, *Els Trastàmara*, p. 232.

36. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999.

nòmic que en l'àmbit europeu no tenia enlloc. Vicens, a més, ignorava l'evolució dels altres països de la Corona en fer aquesta anàlisi: avui sabem fins a quin punt, tant a Aragó com a Mallorca, el rei va haver de fer i refer pactes amb els grups dirigents per assolir èxits parcials i fracassos sonats (la Hermandad aragonesa i el bloqueig de les Corts de 1512) o el fracàs dels plans de redreç a Mallorca, eficaçment boicotejats per la classe dirigent local. Per no parlar del cas valencià, la política del qual, en ser el marc polític més propici al rei, va ser de desredreç (Belenguer) i aparentment contradictòria amb la practicada al Principat.

Eva Serra ja va dir fa uns quants anys que Vicens no va entendre el pactisme català.³⁷ Pere Ortí va assenyalar que Vicens tenia una idea molt estàtica del Consell de Cent. Possiblement tenen raó i es pot considerar que va menysprear la capacitat d'interlocució dels estaments catalans. Es veu clarament en el cas de la constitució de l'Observança, que no pot ser atribuïda a una iniciativa reial, ja que el seu context són unes llargues Corts d'un any en què es van encarar altres qüestions tan complexes com el retorn dels béns confiscats durant la guerra, el compromís de la monarquia de no recuperar el patrimoni reial alienat durant trenta anys i la constitució *Per lo senyor* sobre el tema remença. Per tant, aquelles Corts les hem d'interpretar com una forma de reconciliació de la monarquia amb els sectors dirigents catalans, tot i fent concessions que el rei no volia fer. Però, per damunt de tot, el gran èxit de les primeres Corts del nou rei és que finalment es clausuraven amb aprovació de nova legislació i votació de donatiu. Una fita, tenint present que era la primera vegada que passava des de les Corts de 1432.

Igualment, el «cop d'estat» de 1488 a la Generalitat va ser preparat a Saragossa en unes reunions el desembre de 1487 i el febrer de 1488 en les quals eren presents l'advocat fiscal, l'escrivà major i un oïdor de la Generalitat, a més del regent de la Cancelleria Francesc Malet i membres barcelonins com Jaume Destorrent, Ramon Marquet i Joan Ros, i el lloctinent comte d'Empúries. Qui va ser el cervell del pla?

En qualsevol cas, és indubtable que el rei s'atribuí una funció de les Corts, tot i que s'esmenà en 1493 quan els deixà el mecanisme d'instauració de la insaculació.

En el cas municipal, a mi em sembla menys clara la idea de «cop d'estat» que Vicens també va mantenir. Recordem-ho.

Al Consell de Cent, com si la Generalitat hagués estat un assaig general, la intervenció reial es feu el 1490 i en les mateixes condicions: suspensió d'eleccions i elecció directa a càrrec del rei.

Posteriorment, el 1493 establí la insaculació a la Generalitat i el 1498 al Consell de Cent, amb canvis en el sistema municipal de Barcelona. Cal dir, però, que mentre en el cas de la Diputació el rei suplantà el paper de les Corts, en el cas municipal,

37. Eva SERRA, «Vicens Vives i el pactisme», a Àngel CASALS, *Revisió historiogràfica...*, p. 150.

el rei tenia atribucions per a modificar el Privilegi municipal. El que caldria discutir és si el trencament només parcial del 1490 —suspensió de les eleccions i nous consellers—, que recorda el de 1455 de Galceran de Requesens, era del tot regular. Tanmateix, Ferran II no va derogar del tot el privilegi de 1455, sinó que tan sols el va modificar.

Els canvis a Barcelona tingueren tres fases:

1. Sota la inspiració de Jaume Destorrent, es lliurà el govern de la ciutat a la seva facció de ciutadans, que tindrien tres de les cinc conselleries. Un altre conseller seria mercader i l'últim consecutivament artista o menestral.
2. El 1498, per assegurar una representació equilibrada de tots els ciutadans introduí la insaculació i la presència dels cavallers.
3. El 1510, creació de la matrícula de ciutadans honrats.

Resultats:

- a) En l'àmbit de la Generalitat, Ferran establí un sistema en el qual Barcelona estaria sobrerepresentada a les bosses.
- b) La introducció de la insaculació augmentà la distància entre els diputats i les Corts i suposà una despolització de la institució que va tenir un perfil polític baix durant aquest regnat i el de Carles I.
- c) Els canvis en el nombre de jurats i consellers demostra que el procés de sanejament econòmic tenia com a preu tancar socialment les institucions i desconnectar-les de la seva base social, que també servia per a evitar lluites de faccions.
- d) Ferran es reservà el Benèplàcit Reial en vida seva. Per què només en vida seva? Malgrat les peticions que se li van fer a les Corts dels anys 1510, 1512 i 1515, es va negar a renunciar-hi. I li va suposar un formidable mecanisme de control, que usà per a forçar la resistència de Barcelona a les Corts de 1510 i 1512, especialment.

Cal fer notar que la política barcelonina de Ferran ha creat —no és culpa seva— la falsa impressió que durant el seu regnat hi va haver una política similar en altres municipis. Res més lluny de la veritat. La insaculació havia tingut un primer impuls en temps d'Alfons IV i la segona fase de l'expansió ja va ser sota Ferran II, en què, a més de Barcelona, el sistema es va estendre a onze poblacions més tot i que es van donar reculades parcials com les de Lleida el 1509, o un sistema, el de la insaculació, que formava part de la tractadística política sobre el bon govern de les ciutats a Europa, com es pot veure en obres de mitjan segle XVI, com *La ciutat feliç* de Francesco Patrizi (1552).

Resulta indiscutible que els reis de la casa de Trastàmara van cercar sempre la creació d'una noblesa de servei i fidel. Això, més que no pas la voluntat de castellanització, explicarà la ràpida promoció dels Enríquez a Catalunya —el casament d'Anna de Cabrera— i l'ascens dels Cardona en el regnat de Ferran II. Perquè, com passà arreu d'Europa, segurament hi va haver un veritable canvi en les nissagues nobiliàries. Algunes, com els Pallars, van ser extingides per voluntat reial després d'una guerra que posà fi al darrer comte sobirà supervivent, Hug Roger III; d'altres, els Cardona, van encimbellar-se fins al títol ducal gràcies als bons serveis fets a la Corona. Altres famílies van mantenir la seva posició, com els Doms; d'altres van començar una lenta decadència, com els Pinós i van irrompre famílies noves, com els Enríquez, parents del rei, i la branca de l'infant Enric en el vescomtat d'Empúries i el ducat de Sogorb. Castellanització o reforçament i introducció de famílies addictes al rei?

I malgrat tots aquests esforços, les bandositats no van deixar mai d'actuar en el conjunt de Catalunya, de tal manera que el resultat va ser un rotund fracàs de la política reial. No tant per l'existència d'unes violències reconegudes legalment, sinó per la incapacitat de desviar les energies de la noblesa cap a causes més constructives. Devia ser pràcticament humiliant veure com el 1511 el propi batlle general de Catalunya era perseguit per trencar les normes de la guerra privada, o, encara pitjor, que el comte de Ribagorça —parent de Ferran— abandonés el seu lloc per tornar a les seves terres per liderar la seva pròpia facció.³⁸

UN VERITABLE CANVI? EL GOVERN DE CARLES I

Carles I no va voler entrar a Catalunya amb el seu oncle Alfons, arquebisbe de Saragossa, en 1519. De fet, ja s'havia anul·lat el testament de Ferran II pel que feia al seu paper de governador. Aquesta seria una mostra simbòlica del canvi de regnat i de dinastia.³⁹

Prescindir del primogènit —encara que il·legítim— de Ferran II es va demostrar un error que pocs mesos després es va rectificar. Ben aviat, el nou sobirà afrontaria a les Corts de Barcelona de 1519 alguns debats que portaven ressons de generacions passades: des de la discussió sobre la legitimitat de la convocatòria fins a la discussió sobre la formació o no d'un quart braç dels militars no titulats, debat que s'havia plantejat justament el 1413, quan Ferran I s'assentava en el tron.

38. Àngel CASALS, *L'emperador i els catalans*, Granollers, Ed. Granollers, 2000, p. 21.

39. Sobre aquesta qüestió i l'estada de Carles a Catalunya, vegeu Àngel CASALS, *L'emperador...*, p. 55-120; Manuel RIVERO RODRÍGUEZ i José MARTÍNEZ MILLÁN, «La conflictiva representación de los reinos en el servicio de Carlos V (1516-1522)», a José MARTÍNEZ MILLÁN, *La Corte de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, vol. 1, tom 1, p. 141-206.

Per això va haver de ser cridat novament Alfons. Malgrat la fidelitat —una mica eixelebrada, això sí— del duc de Cardona i els bons oficis dels vells oficials de Ferran II com Antoni Agustí i de nous valors al servei de Carles com Francisco de los Cobos, caldria l'autoritat i l'experiència d'un arquebisbe de sang reial per reconduir un debat que es podia enverinar. I què el podia enverinar? Hi havia problemes nous, com el de l'activitat de la Inquisició, creat per Ferran II, o la creixent amenaça de la pirateria nord-africana que s'havia reforçat amb l'ocupació d'Alger pels germans Barba-rossa, tributaris del Turc.

Però n'hi havia d'altres que es continuaven arrossegant secularment. De la mateixa manera que Ferran I i el seu net, Carles també va haver de fer front a la por de la noblesa que s'intentés un altre cop la recuperació del patrimoni reial alienat al llarg del segle XIV. En aquest sentit, el nou rei va haver de jurar que durant trenta anys no es farien temptatives en aquest sentit, talment com en 1481.

En l'aspecte legal, els braços van tornar a plantejar a Carles una nova versió de la constitució de l'Observança que no va tenir altre remei que acceptar. Però ara la situació de la monarquia era bastant més dèbil, ja que Ferran II, amb la seva mort, havia lliurat el control de les bosses de la insaculació del Consell de Cent al propi municipi, que quedava així lliure de l'anomenat «Beneplàcit Reial» i pràcticament independent de possibles ingerències del sobirà. No és casualitat que, dels cinquanta-tres capítols aprovats a les Corts, vint-i-set fessin referència a afers de justícia, reforma de l'Audiència i atribucions de la Generalitat.

CONCLUSIONS

La monarquia no va ser el motor de l'evolució de la Corona. Tot i la relació dialèctica que es va poder establir entre els reis i la societat del Principat, en realitat, va ser aquesta la part més dinàmica. Assumint aquest punt de vista, el canvi dinàstic de Casp o l'arribada dels Àustria perden una part del seu dramatismes, ja que fa que ens fixem més en els elements de continuïtat que en els de ruptura, que certament hi són.

N'és una prova que la nova dinastia assumí, en l'essencial, les directrius del casal de Barcelona i sembla que només Alfons el Magnànim volgué forçar una nova orientació política en el conjunt de la Corona d'Aragó que no va ser precisament un èxit.

Per tant, per molt que Ferran II actués inspirat per les noves idees sobre el poder de la monarquia, estava obligat a negociar i transigir en una correlació de forces que no sempre li era favorable. En aquest sentit, les seves intervencions a la Generalitat i al Consell de Cent tenen clars beneficiaris al costat del rei: censalistes, ciutadans...

La gestió que Ferran II va fer de la família en el govern dels regnes demostra

com la monarquia depèn més dels vincles de la dinastia i dels d'aquesta amb els grups dirigents locals, als quals intentà transformar amb la promoció d'algunes famílies, la desaparició d'altres, com els Pallars, o la introducció de la seva pròpia família materna en l'estructura nobiliària catalana: els Enríquez.

Tot i que Carles I no canvià gran cosa en la seva primera estada a Barcelona, progressivament va pactar amb les oligarquies locals un cert abandonament de les qüestions internes a canvi de tranquil·litat interior i contribucions econòmiques a l'Imperi, cosa que allunyà encara més els catalans dels nous centres de decisió.

A la mort de Ferran II, els diputats aragonesos havien escrit a catalans i valencians per fer una ambaixada conjunta als Països Baixos; la raó: «perquè lo cas porte necessitat que tots pensem en la bona unió e defensió del dit Regne, regnes e Principat per lo honor de la Reyal casa de Aragó».⁴⁰ Ho encertaven: el 1516 —i no abans!— sí que havia de començar una nova època.

40. Arxiu de la Corona d'Aragó, Generalitat 734, f. 98v.